

АКСІОЛОГІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

doi: <https://doi.org/10.33270/01191702.8>

Бандура О. О. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8043-0988>

Антропология права як складова філософської антропології (загальний нарис)

Мета статті полягає в тому, щоб привернути увагу сучасних фахівців з філософії права до здобутків української філософської школи 60-х років XX століття в галузі загальної філософії та філософської антропології, а також продемонструвати, що низка положень антропології права є складовими відповідних положень філософської антропології та діалектичні взаємозв'язки антропології права з праксеологією, аксіологією, онтологією і гносеологією права зумовлені діалектичними взаємозв'язками філософської антропології з філософськими праксеологією, аксіологією, онтологією та гносеологією. Слід зазначити, що В. В. Кузьменко у статті «Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського» вивчає питання про синкретизм, тобто нерозривну єдність правових онтології, антропології, аксіології та гносеології у зв'язку з філософсько-правовою концепцією мислителя, проте лише стосовно цієї концепції питання слід порушувати ширше. **Методологія.** Методи дослідження зумовлені його характером. У статті використано передусім діалектичний і системно-структурний методи, методи логіки. **Наукова новизна** публікації полягає в приверненні уваги сучасних фахівців з філософії права до здобутків української філософської школи 1960-х років, оскільки їх можна та слід поширити на філософію права загалом і правову антропологію зокрема. Органічні взаємозв'язки правової антропології з іншими основними розділами філософії права зумовлені наявністю органічних взаємозв'язків філософської антропології з відповідними загальнофілософськими дисциплінами. **Висновки.** Фахівцям із філософії права слід ґрунтовніше дослідити спадщину українських філософів-шістдесятників, а також діалектику правових антропології, праксеології, аксіології, онтології та гносеології.

Ключові слова: антропология права; філософська антропология; філософія права; правова людина; діалектика.

Вступ

Актуальність теми статті зумовлено тим, що антропология права (правова антропология) поряд з онтологією права належить до найголовніших розділів філософії права. Це визначене основним питанням філософії права як питанням про відносини правової людини та світу права. Антропология права є складовою філософської антропології та її роль у філософії права визначена роллю філософської антропології у загальній філософії. Філософську антропологію можна вважати більш важливим розділом філософії, ніж філософську онтологію, оскільки, по-перше, для людини вона безпосередньо є найцікавішим предметом і, по-друге, дослідженню людини присвячені ще три розділи філософії – праксеологія, гносеологія та аксіологія. Адже найвиразнішою рисою людини є її діяльність (Г. Гегель казав: «Що людина робить, тим вона і є»); діяльність поділяють на практичну та пізнавальну (органічно пов'язані між собою); діяльність починається з мети, визначеної цінностями. Практика належить до складу антропології, гносеології й аксіології. Тож у філософії права головне місце слід віддати правовій антропології.

Правова антропология є предметом досліджень багатьох учених. Передусім слід

зазначити про щорічні (з 2005 року) всеукраїнські «круглі столи» на тему «Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)», які проводить Львівська лабораторія прав людини і громадянина під керівництвом академіка НАПрН України П. М. Рабіновича. Дослідженню антропології права й окремих її проблем присвячено низку монографій вітчизняних учених. Насамперед зазначимо такі: В. К. Гришук «Філософсько-правове розуміння відповідальності людини» (2012); О. В. Гришук «Людська гідність у праві: філософські проблеми» (2007); Д. А. Гудима «Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження» (2009); Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (2009); М. М. Цимбалюк «Онтологія правосвідомості: теорія та реальність» (2008); Л. Г. Удовика «Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір» (2011). Крім того, слід назвати такі навчальні посібники: за редакцією В. І. Кушера «Антропология права» (2011); М. Г. Патей-Братасюк «Антропоцентрична теорія права» 2010. У кожному підручнику, навчальному посібнику та курсі лекції з філософії права міститься розділ чи лекція з антропології права. З проблематики правової антропології захищено

низку дисертацій, зокрема: Ю. Ю. Калиновський «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія» (2010); Д. Є. Прокопов «Теорія природного права у юридичній думці російської імперії (середина XIX – початок XX ст.)» (2012).

Слід також зауважити про американський «Журнал юридичної антропології» («Journal of Legal Anthropology»). Зокрема, можна назвати такі статті: J. Comaroff «Does Anthropology Matter to Law?»; D. Gardner «Comment on cosmopolitan politesse»; G. Hughes «Introduction»; Kingsley, J. Jeremy, K. Telle «Does Anthropology Matter to Law»; I. Koch «Turning Human Beings into Lawyers»; V. V. Kuzmenko «Anthology, anthropology, axiology, gnoseology of Thomas Aquinas law conception»; Merry, Sally Engle «Does Law Matter to Anthropology»; Peletz, G. Michael «Why Anthropology Doesn't Matter Much to Law»; N. Rapport «The grey zone, distortion and the ownership of causation»; L. Rosen «Reconciling Anthropology and Law»; K. Uzel «Book Review»; Wilson, Richard Ashby «The digital ethnography of law»; Abbas, Paaras, Goudsmit «Into A Book Reviews». Важливе місце займає стаття В. В. Кузьменка, в якій він досліджує питання про онтологічний, антропологічний, аксіологічний і гносеологічний аспекти філософсько-правової концепції Фоми Аквінського та доходить висновку, що вони знаходяться в синкретизмі, тобто в нерозривній єдності. Проте тут не йдеться про праксеологію; крім того, можна ставити питання про єдність усіх п'яти розділів філософії. Загалом у філософсько-правовій літературі майже немає робіт, присвячених дослідженню антропології права як складової філософської антропології та їхнім зв'язкам з іншими основними розділами філософії права й загальної філософії; надто рідко трапляються посилання на праці представників української філософської школи 1960-х років.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, аби привернути увагу сучасних фахівців з філософії права до здобутків української філософської школи 60-х років XX століття в галузі загальної філософії та філософської антропології, оскільки вони дають змогу краще зрозуміти гуманістичний характер філософії права загалом, причини розвитку буття й основні риси правової людини.

Крім того, наявність діалектичних зв'язків філософської антропології з філософськими онтологією, праксеологією, аксіологією та гносеологією мають принципове значення для розуміння взаємних відношень антропології права з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, праксеологією, аксіологією та гносеологією.

Виклад основного матеріалу

Мета радянської, марксистсько-ленінської філософії полягала в активній участі у боротьбі робітничого класу на чолі з Комуністичною партією за владу та її збереження. Проте представники української філософської школи 1960-х років поставили в центр філософії людину. Досліджуючи антропологічні проблеми в межах марксистської філософії, вони виявили та виокремили гуманістичну лінію, яка відповідала новій добі та загальнолюдським цінностям. Зокрема, у монографії В. І. Шинкарука й О. І. Яценка «Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду», яку можна розуміти як певний підсумок антропологічних досліджень цієї школи, є таке принципове положення: «Філософія історично покликана до життя наполегливою потребою в теоретичному осмисленні та розв'язанні проблем, стрижнем яких є відносини "людина – світ людини"». Вона покликана теоретично обґрунтувати відповіді на питання про сутність людини, "граничні підстави" її ставлення до світу, про можливість переходу від світу буття до світу духу і назад, тобто теоретично обґрунтувати можливість пізнання та цілеспрямованого перетворення світу, сформулювати ідеали, дати відповідь на питання про сенс життя, а це означає зрештою дати людині світоглядно-ціннісні та світоглядно-цільові орієнтири, що служать засадничими духовними підставами та принципами її життєдіяльності» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 53). Також вони зазначають, що підґрунтям філософії має бути звернення до реальної, емпірично існуючої людини, а не її абстракції (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 58). Автори аргументують, що вихідним пунктом марксистської філософії був реальний гуманізм, прагнення захистити інтереси реальної людини. Сучасні українські філософи поділяють думку про те, що проблема людини має відігравати основну роль у філософії.

Оскільки правова антропологія є субдисципліною філософської антропології, то філософсько-антропологічний аналіз сфери права призводить до подібних висновків. Можна вважати, що філософія права зумовлена необхідністю захистити з допомогою права інтереси дійсної людини, потребою теоретичного осмислення та розв'язання проблем, згрупованих навколо відносин «правова людина – світ правової людини», дати людині як правовій істоті світоглядно-ціннісні та світоглядно-цільові орієнтири, що служать засадничими принципами її діяльності. Одночасно право дає змогу глибше зрозуміти сутність людини як суспільної істоти, її здатність до самоорганізації та саморегуляції, що необхідно для виживання й успішного розвитку.

Науковці В. І. Шинкарук та О. І. Яценко поділяють позицію К. Маркса, що завдання філософії полягає не в тому, щоб пояснювати світ, а щоб теоретично сприяти його зміні (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 57). Тож завдання філософії права слід визначити як теоретичне сприяння гуманістичному перетворенню світу права. Центральне місце в ній має належати людині як правовій істоті. Вона і є предметом антропології права.

Джерело розвитку буття людини становлять відповідні суперечності. Автори монографії «Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду» звертаються передусім до суперечності між належним і сущим: «Завдання філософії полягає не в тому, щоб сконструйовані уможливити шляхом "піднесені" ідеали зовні протиставляти "недосконалім" дійсності, а в тому, щоб належне і суще усвідомити як діалектично протилежні моменти саморозвитку цієї суперечливої дійсності» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 77). Вони акцентують на важливості цієї суперечності як основної суперечності людського буття (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 77). Тут беруть до уваги цілепокладальний предметно-чуттєвий характер людської діяльності. «Єдність і взаємоперетворюваність матеріального та ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, ідеальної форми і реального змісту, – йдеться у монографії, – існують тільки в цілепокладальній предметно-чуттєвій діяльності людей. Розмова про їх співвідношення, що абстрагується від реальної людської діяльності, має дуже мале змістовне навантаження» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 93).

У такому контексті належне можна розуміти як сутність людини, а суще – як її існування, і суперечність між ними вирішується у процесі людської діяльності: «Суперечності між суттю та існуванням людини... породжені людською діяльністю. Внутрішні суперечності людської діяльності, що є її джерелом, вирішують у процесі діяльності, відновлюючись на якісно нових рівнях» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 76).

Джерелом розвитку сфери права є передусім суперечність між належним та сущим, яка породжується правовою діяльністю і відіграє тут провідну роль. Належне та суще у правовій сфері слід розуміти як діалектично протилежні моменти її саморозвитку. Діяльність людини як правової істоти уможлиблює їх єдність і взаємні переходи одного в одне. Належне і суще у праві можна розглядати як сутність та існування правової людини, суперечність між якими вирішується у процесі її діяльності, відновлюючись на якісно нових рівнях.

Філософи В. І. Шинкарук та О. І. Яценко дійшли висновку, що рух суперечності між належним і сущим у людському бутті має гуманістичний характер. «Результатом такого

іманентного руху суперечності, – зазначали вони, – є неухильне наростання людського в людині, розвиток її об'єктивних і суб'єктивних можливостей підпорядковувати в дедалі більших масштабах об'єктивну реальність своїм цілям і намірам» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 76). Аналогічно можна сказати, що й у правовій сфері результатом іманентного руху суперечності між належним і сущим є постійне посилення людяності людини, що власна цінність права полягає у підвищенні людяного в людині, у вдосконаленні в дедалі більших масштабах її об'єктивних і суб'єктивних можливостей оволодівати правовою реальністю.

Також у монографії зазначено: «У будь-якому процесі діяльності суб'єкт створює не лише речі та суспільні відносини, а й власні здібності, переживання, настрої, психологічні та світоглядні установки» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 100). Тож маємо підстави стверджувати, що правова людина в процесі діяльності створює не лише правові норми (та інститути) і правовідносини, а й власні здібності, емоції, світоглядно-правові установки.

У монографії «Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду» міститься також положення про те, що людина виринає з природного буття, підносить матерію на новий щабель розвитку, який характеризується свідомим цілепокладанням, що з усіх живих істот лише вона (людина) здатна завдяки праці перейти від суто тваринного стану до такого, що відповідає її свідомості та має бути створений нею (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 92). Можемо дійти висновку, що нормальним станом людини як правової істоти має бути той стан, який відповідає її розвиненій правосвідомості, і що вона повинна сама створити цей стан шляхом правової діяльності.

Звернімося до такого міркування В. І. Шинкарука та О. І. Яценка: «У практичному творенні свого предметного світу, в переробленні зовнішньої дійсності людина стверджує себе в ній, робить її своєю дійсністю. Завдяки її діяльності природа, якій надано форми людської культури, стає людським витвором, справжнім світом людини... Суб'єктивуючи шляхом предметного перероблення об'єктивний світ, людина стверджує себе в ньому як предметна та колективна, родова істота» (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 102). На наступних сторінках зазначено, що все надбання людської свідомості (ідеальне, цілепризначення, свідомість) завжди так чи інакше набуває матеріальної, предметної оболонки, і в цьому сенсі предметне буття людського світу виступає наявним буттям людської свідомості (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 104). Філософський підхід до права дає змогу дійти висновку, що правова людина стверджує

себе у світі права як предметна й родова істота, робить його своєю дійсністю, справжнім своїм світом, що весь зміст правосвідомості набуває предметної оболонки, і в цьому сенсі правове буття можна розуміти як наявне буття правосвідомості, що людина робить право частиною своєї культури.

У філософському дослідженні В. І. Шинкарука та О. І. Яценка зазначено таку характеристику відносин свідомості та буття: «Суб'єктивне та об'єктивне, розумове і предметно-чуттєве – два моменти, дві сторони, два способи, дві форми людської діяльності. І в цьому сенсі – як форми людської діяльності – вони тотожні» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 93-94). Можна дійти філософсько-правового висновку про тотожність правосвідомості та правового буття як форм правової діяльності.

Науковці вважали, що людина в процесі своєї діяльності творить власну історію та формує, змінює, розвиває свою власну сутність (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 91). «Немає раз і назавжди даної конкретної суті людини, – писали вони. – Людина є істотою дійсно історичною. Це виражено у двох планах: в тому, що вона є істотою, яка історично змінюється, розвивається, і в тому, що кожен новий індивід в процесі соціалізації повинен увібрати в себе історично вироблені надбання людства. Найсучасніша людина – це людина, що найбільшою мірою опанувала історичні досягнення людства» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 91). В іншому місці читаємо: «Справа стоїть не таким чином, що є наперед дана сутність людини, а потім вона втілюється в предметність. Навпаки, залежно від розгортання своєї діяльності людина і формує, розвиває свою сутність» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 106).

Правову людину можна трактувати як історичну істоту в тому сенсі, що в процесі діяльності вона розвиває, вдосконалює власну сутність і кожен новий індивід, стаючи повноцінним громадянином, має увібрати всі досягнення правової культури.

На думку авторів аналізованої монографії, людина в процесі привласнення своєї сутності діє як цілісна істота: «Людина повинна привласнювати (що означає формувати, розвивати) свою всебічну сутність всебічним чином, тобто як цілісна людина» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 107). Аналогічно можна сказати, що і правова людина формує, розвиває свою сутність як цілісна людина.

Дослідники В. І. Шинкарук та О. І. Яценко зважали на те, що трактування практики «як способу буття, в основі якого лежить трудова цілепокладальна предметно-чуттєва діяльність, дало можливість виявити всі істотні характеристики людини. Передусім завдяки практиці встановлюють єдність людини з природою, природні підстави її

буття, а також специфічна відмінність людини від усіх інших утворень природи» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 89). Насамперед вони виокремили працю (як відмінну від інстинктивної діяльності), що здійснюють як колективну діяльність. По-друге, здатність мислити людськи, яка формується такою ж мірою, як і праця, і становлення людської свідомості. Вони називають працю, колективність, свідомість, а також мову неодмінними початковими характеристиками людини (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 90).

Можна дійти таких висновків щодо правової людини: основні характеристики її суті – правосвідомість, правова (юридична) мова, а також колективність – визначені правовою працею, правовою діяльністю. Слід зауважити, що в процесі становлення та розвитку зазначені риси правової людини перебувають у єдності.

Українські філософи-шістдесятники акцентували увагу на творчому характері людини, вважали, що людське життя слід розуміти як творчість. «Людське життя, оформлюючись у конкретно-історичних умовах у певний спосіб життя, постає як *людське життя*. А це потребує пізнання суті життя як соціального утворення, як продукту людської життєдіяльності» (Shinkaruk et al., 1985, p. 3). На творчому характері людської діяльності наголошував також представник названої школи В. П. Іванов (Ivanov, 1977, p. 227-230).

У монографії «Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду» зазначено: «Тільки втілюючи свою суб'єктивність в об'єктивно-реальні продукти своєї діяльності, діяльно подвоївши себе в них..., людина упізнає себе в створюваному нею світі. Упізнає передусім не свою індивідуальність, а свою родову сутність» (Shinkaruk, & latsenko, 1984, p. 89-90).

Слід зазначити, що правову дійсність як об'єктивно-реальний продукт правової діяльності, діяльності людини як правової істоти, втілення її суб'єктивності, правосвідомості слід розуміти як відображення, своєрідний портрет правової людини, і вона упізнає себе у створюваному нею світі права. Правова дійсність передусім відображає родову сутність правової людини, тобто ті її риси, що притаманні всім людям як правовим істотам.

Для марксистської філософії в поглядах на особистість характерна принципова односторонність, яка полягає в тому, що вона обмежується її родовою суттю, не зважаючи на індивідуальні особливості, притаманні кожній людині; причина полягала в тому, що особистість цікавила фундаторів марксизму як представник свого класу.

Стосовно питання про зв'язки правової антропології з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, гносеологією, праксеологією й аксіологією, можна вважати, що

вони є похідними від зв'язків між відповідними загальнофілософськими дисциплінами.

Звернімося до взаємозв'язків між філософськими антропологією та онтологією, а потім між правовими антропологією та онтологією. Людина, її буття є складовою буття загалом, свідомість можна розуміти як атрибутивну властивість буття, його момент. У такому аспекті філософська антропологія виступає складовою філософської онтології. З іншого боку, візьмімо до уваги, що взагалі людина впливає на буття, здійснює перетворення навколишнього світу відповідно до своїх потреб. Людина має дбати про природу, про буття. Зокрема, М. Гайдеггер зауважив: «Людина є пастухом буття».

Причина діалектичного характеру відносин філософських онтології та антропології полягає в такому: вони є складовими відповіді на основне питання філософії про відносини людини та світу, через що вони виникли в єдності.

У працях українських філософів-шістдесятників вивчення людини природним чином призводять до вивчення її діяльності, антропологічні дослідження тісно пов'язані з праксеологічними. Науковці В. І. Шинкарук та О. І. Яценко, органічно пов'язуючи свідоме, розумове з буттєвим, предметно-чуттєвим, розглядали їх як форми діяльності людини. Вже було зазначено їхнє висловлювання, що суб'єктивне й об'єктивне, розумове та предметно-чуттєве – дві форми людської діяльності (Shinkaruk, & Iatsenko, 1984, p. 94). Філософська праксеологія належить до складу філософської антропології. Водночас ці вчені дійшли висновку, що своєю діяльністю людина розвиває власну сутність. Теорія діяльності містить дослідження впливу цієї діяльності на людину, висновки праксеології мають важливе значення для антропології (Bandura, 2017, p. 18). Отже, є належні підстави для висновку, що правові антропологія та праксеологія також пов'язані діалектичним чином.

Розглянемо питання про зв'язки філософської антропології з філософською аксіологією. Людська діяльність містить суб'єкт, об'єкт, мету, метод, процес діяльності та її результат (Bandura, 2017, p. 18). Мета діяльності визначена цінностями людини. Ґрунтовне дослідження діяльності повинне включати аналіз людських цінностей, праксеологія – аксіологію. Водночас вивчення цінностей має враховувати їхнє значення для людської діяльності. Аналогічно аксіологію права було створено через необхідність дослідження цінностей правової людини, оскільки вони визначають цілі правової діяльності. Аксіологію права можна розуміти як складову праксеології права, що належить до складу антропології права. Тому аксіологія права є також складовою цієї

останньої, а вивчення ціннісного аспекту права передбачає розуміння суті правової людини (Bandura, 2017, p. 17).

Стосовно взаємозв'язків філософських антропології та гносеології, слід урахувати те «гносеологічне коло», в якому перебуває людина. Українські філософи 60-х років ХХ ст. у колективній монографії «Людина і світ людини» пишуть про людину на початку процесу пізнання: «Вона має “як свій конструктивний принцип ту сутність, виникнення котрої покликана описати”. Дана суперечність в інших випадках і стосовно інших досліджуваних об'єктів уявляли б алогізмом, колом у доведенні. Під час вивчення генези людини вона стає “ретроспективною схемою обґрунтування”, тому цю генезу доводиться описувати із засад тієї фази розвитку, де вона вже відбулася» (Shinkaruk et al., 1977, p. 62).

Між антропологією та гносеологією існують органічні зв'язки. З одного боку, всі філософські уявлення про людину (що становлять зміст філософської антропології) отримані внаслідок певних пізнавальних процедур. У цьому аспекті антропологія залежить від гносеології. Одночасно слід узяти до уваги, що пізнання здійснює людина, отже, гносеологію можна розглядати як складову антропології. Тому існують діалектичні зв'язки між правовими антропологією та гносеологією, оскільки вони є складовими філософських антропології та гносеології.

Існує органічна єдність філософських антропології, онтології, праксеології, аксіології та гносеології, виникнення яких зумовлене необхідністю вирішення основного питання загальної філософії – про відносини людини та світу. Правові антропологія, онтологія, праксеологія, аксіологія та гносеологія становлять діалектичну єдність, яку можна розділити лише в теорії. Це пояснює те, що їх було створено під час пошуку відповіді на основне питання філософії права як питання про відносини правової людини та правового буття.

Правова антропологія виявляється такою органічною складовою правової філософії, так тісно взаємопов'язаною з іншими її складовими, що фундаментальне антропологічно-правове дослідження здатне призвести до побудови філософії права в повному обсязі. Причина полягає в тому, що загальну антропологію слід розуміти як діалектичний компонент загальної філософії, нерозривно пов'язаний з іншими її компонентами, через що глибоке філософсько-антропологічне дослідження робить необхідним дослідження інших компонентів загальної філософії та побудову її.

Наукова новизна

Звернення до здобутків української філософської школи 60-х років XX століття в галузі загальної філософії та філософської антропології дають змогу глибше зрозуміти гуманістичний характер антропології права та філософії права загалом. Суперечності між належним і сущим у сфері права як причина розвитку буття правової людини слід розуміти як наслідок того, що джерелом розвитку буття людини загалом є суперечності між тим, що вона вважає за потрібне, і наявним світом. Основні риси людини, досліджені представниками зазначеної філософської школи, можна розуміти як пояснення наявності відповідних рис у правової людини.

Висновки

1. Необхідно детально вивчати спадщину, яку нам залишили представники української філософської школи 60-х років XX століття на чолі з академіками П. В. Копніним та В. І. Шинкаруком. Завдячуємо їм вагомим внеском у розвиток філософії загалом і філософської антропології зокрема.

Представники зазначеної школи вважали, що підґрунтям філософії має бути звернення до людини. Оскільки філософія права є складовою загальної філософії, то її вихідною підставою має бути звернення до правової людини, людини як правової істоти.

2. На думку українських філософів-шістдесятників, джерелом розвитку буття людини є суперечності між належним і сущим. Тож розвиток

буття правової людини зумовлений суперечностями між тим, що вона вважає за потрібне, і наявним світом права.

3. Серед основних рис людини зазначені філософи насамперед виокремили такі: свідомість, колективність, мову, здатність працювати, пристосовуватися до навколишнього світу та пристосовувати його до себе, створювати власний світ, який є її відображенням. Крім того, людина здатна в процесі діяльності формувати, розвивати власну сутність, і новий індивід має увібрати в себе всі культурні надбання людства. Серед найважливіших рис правової людини необхідно передусім назвати правосвідомість, правову (юридичну) мову, колективність (право існує тільки в суспільстві), здатність до правової праці (правової діяльності), яка дає змогу створювати світ права та пристосовуватися до наявного; у світі права людина може впізнати себе. У процесі становлення та розвитку правова діяльність, правосвідомість і юридична мова завжди перебувають у єдності.

4. Філософська антропологія діалектично пов'язана з філософськими онтологією, праксеологією, аксіологією та гносеологією. Ці зв'язки такі тісні, що філософську антропологію можна розуміти не як самостійну дисципліну, а як антропологічний аспект загальної філософії. Тож антропологія права має діалектичні зв'язки з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, гносеологією, праксеологією й аксіологією; її можна розуміти як антропологічний аспект філософії права.

REFERENCES

- Bandura, O.O. (2017). Anthropology of law as component of the philosophy of law. *Filosofski ta metodologichni problemy prava, Philosophical and methodological problems of law*, 1(13), 102-111. Retrieved from <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/354> [in Ukrainian].
- Comaroff, J. (2018). Does Anthropology Matter to Law? *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 72-78. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020206>.
- Engle, M.S. (2018). Does Law Matter to Anthropology? *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 86-91. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020208>.
- Gardner, D. (2019). Comment on cosmopolitan politesse. *Journal of Legal Anthropology*, 3(1), 85-93. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030106>.
- Hughes, G. (2019). Introduction. *Journal of Legal Anthropology*, 3(1), 83-84. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030105>.
- Ivanov, V.P. (1977). *Chelovechskaya deiatel'nost' - poznanie - iskusstvo [Human activity - cognition - art]*. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
- Kingsley, J., & Telle, K. (2018). Does Anthropology Matter to Law? *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 61-71. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020205>.
- Koch, I. (2018). Turning Human Beings into Lawyers. *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 99-104. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020210>.
- Kuzmenko, V.V. (2018). Ontology, anthropology, axiology, epistemology of the philosophical and legal concept of Thomas Aquinas. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 4, 11-19. doi: 10.31733/2078-3566-2018-6-11-19 [in Ukrainian].

- Paaras, A., & Goudsmit, A. (2019). Book Reviews. *Journal of Legal Anthropology*, 3(1), 103-108. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030108>.
- Peletz, M.G. (2018). Why Anthropology Doesn't Matter Much to Law. *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 92-98. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020209>.
- Rapport, N. (2019). The grey zone, distortion and the ownership of causation. *Journal of Legal Anthropology*, 3(1), 94-102. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030107>.
- Rosen, L. (2018). Reconciling Anthropology and Law. *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 105-108. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020211>.
- Shinkaruk, V.I., & Iatsenko, A.I. (1984). *Gumanizm dialektiko-materialisticheskogo mirovozzreniia [Humanism of dialectical materialist world outlook]*. Kiev: Politizdat Ukrainy [in Russian].
- Shinkaruk, V.I., Ivanov, V.P., & Molchanov, I.N. (et al.). (1977). *Chelovek i mir cheloveka (Kategorii "chelovek" i "mir" v sisteme nauchnogo mirovozzreniia) [Man and world of man (Categories "man" and "world" in the system of scientific outlook)]*. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
- Shinkaruk, V.I., Sokhan, L.V., & Shulga, N.A. (et al.). (1985). *ZNizn kak tvorchestvo [Life as creativity]*. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
- Uzel, K. (2018). Book Review. *Journal of Legal Anthropology*, 2(2), 122-124. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020214>.
- Wilson, R.A. (2019). The digital ethnography of law. *Journal of Legal Anthropology*, 3(1), 1-20. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030101>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бандура О. О. Антропологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 102–111. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/354>.
- Comaroff J. Does Anthropology Matter to Law? *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 72–78. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020206>.
- Engle M. S. Does Law Matter to Anthropology? *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 86–91. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020208>.
- Gardner D. Comment on cosmopolitan politesse. *Journal of Legal Anthropology*. 2019. Vol. 3. Issue 1. P. 85–93. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030106>.
- Hughes G. Introduction. *Journal of Legal Anthropology*. 2019. Vol. 3. Issue 1. P. 83–84. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030105>.
- Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. Киев : Наук. думка, 1977. 251 с.
- Kingsley J., Telle K. Does Anthropology Matter to Law? *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 61–71. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020205>.
- Koch I. Turning Human Beings into Lawyers. *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 99–104. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020210>.
- Кузьменко В. В. Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. P. 11–19. doi: 10.31733/2078-3566-2018-6-11-19.
- Paaras A., Goudsmit A. Book Reviews. *Journal of Legal Anthropology*. 2019. Vol. 3. Issue 1. P. 103–108. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030108>.
- Peletz M. G. Why Anthropology Doesn't Matter Much to Law. *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 92–98. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020209>.
- Rapport N. The grey zone, distortion and the ownership of causation. *Journal of Legal Anthropology*. 2019. Vol. 3. Issue 1. P. 94–102. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030107>.
- Rosen L. Reconciling Anthropology and Law. *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 105–108. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020211>.
- Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. Киев : Политиздат Украины, 1984. 255 с.
- Человек и мир человека (Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения): монография / [В. И. Шинкарук, В. П. Иванов, И. Н. Молчанов и др.] ; ред. В. И. Шинкарук. Киев : Наук. думка, 1977. 344 с.
- Жизнь как творчество / [В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Н. А. Шульга и др.]. Киев : Наук. думка, 1985. 298 с.
- Uzel K. Book Review. *Journal of Legal Anthropology*. 2018. Vol. 2. Issue 2. P. 122–124. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2018.020214>.
- Wilson R. A. The digital ethnography of law. *Journal of Legal Anthropology*. 2019. Vol. 3. Issue 1. P. 1–20. doi: <https://doi.org/10.3167/jla.2019.030101>.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2019

Bandura O. – Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8043-0988>

Anthropology of Law as a Component of Philosophical Anthropology (General Essay)

*The **purpose** of the article is to attract the attention of modern specialists on the philosophy of law the achievements of the Ukrainian school of 60-ies of the last century in the field of general philosophy and philosophical anthropology, as well as to show that a number of provisions of anthropology of law are a composites of the relevant provisions of philosophical anthropology, and that the dialectical relationship of legal anthropology with legal praxeology, axiology, ontology and gnoseology are conditioned to the dialectical interrelations of philosophical anthropology with philosophical praxeology, axiology, ontology and gnoseology. It should be noted that Vladimir Kuzmenko in his article «Onthology, anthropology, axiology, gnoseology of Thomas Aquinas law conception» considers the question of syncretism, that is, the indissoluble unity of the legal ontology, anthropology, axiology and epistemology in connection with a philosophical-legal concept of this thinker, but only with respect to this concept, the question should be put more widely. **Methodology.** Research methods due to the nature of the issue. The article used primarily dialectical and systemic-structural methods of logic. The **scientific novelty** of the article is to attract the attention of modern specialists on the philosophy of law to the achievements of the Ukrainian school of 1960-ies because they can and should be extended to the philosophy of law and legal anthropology in particular. Organic interconnection of anthropology with other major sections of the philosophy of law due to the presence of the organic interrelations of philosophical anthropology with appropriate disciplines. **Conclusions.** Specialists in philosophy of law must deeper explore the heritage of Ukrainian philosophers of the sixties and the dialectics of legal anthropology, praxeology, axiology, ontology and gnosiology.*

Keywords: anthropology of law; philosophical anthropology; philosophy of law; legal man; dialectics.